

Unudulmuş Səs/Hərflər

Əli Ardi "Urman"

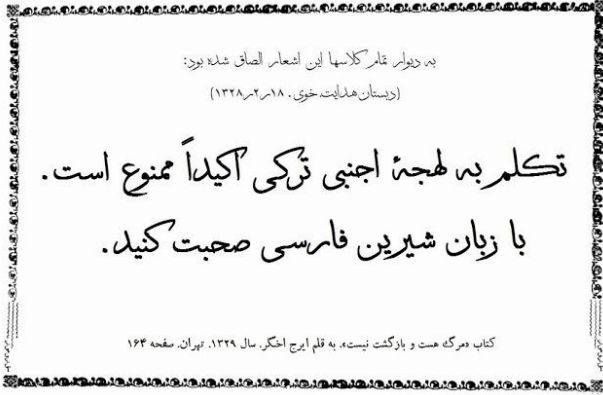
Sentyabr 2020- İsvaç

İçindəkilər:

Ön söz	3
Giriş:	6
Nazal n/ sağır n/ nef vya... ..	9
İlkin Türk əlifbalarında	15
Ərəb əlifbasında.....	17
Osmanlıca, Azərbaycanca və digər türk dillilərdə	24
Bir neçə işarə!	38
Latin əlifbasi və bu səsin yazıdan atılması.....	41
Səs dəyişməsi.....	49
Bugün.....	52
Qaynaqlar:	56

Ön söz

Güney Azərbaycan da Milli Hökumət (1945-1946) sonrası, kəsib – biçmələr nəticəsində, türkcə, bir təhlükəsizlik konusuna dönmüşdü. Dilimizə qarşı necə faşist davranışlar olduğunu göstərmək üçün və nə çətinliklə ana dilimizi öyrənməmizi aydınlatmaq üçün bir örnək:

1949ci il məktəb divarlarında " *yabançı Türk ləhcəsinə danışmaq qəti qadağandır, şirin Fars dilində danışın*"!!

Mən belə bir dövrdə anadan olmuşdum. Bu durumda, Türk dilini yazıb-oxuma bilən də, tapılmaz qədər azalması qayət təbidir. Türkcə kitablar isə yalnız, qədimdən qalan və yandırılma dan qurtulanlar idi və Milli Hökumətdən sonra türkcə kitab basmaq da ki yasağıdı.

16-17 yaşlarım dan bəri dilimizdə oxumağa başladığım da, yazılarda bəzi sözlərdə bir cür "ک" (k) hərfi görərdim ki nə olduğunu bilməzdim. Oxur-yazarım Fars dilində olmuşdu. Bu hərfin farsçada olmadığına görə əlbəttə ki mən də tanımırdım.

Ancaq onu adi "n" kimi səsləndirdiyim də, oxumağı rahatladı və sözlərdə olan mənələrdə daha öz yerin tapdı.

Nədən "sənə" yerinə " " sənka ", "Başına" yerinə " başinka " və ya "könlüm" yerinə " könklüm " yazılır? Bu bir sorğu kimi hər zaman mənimlə yaşamışdı.

|| سَنَكَ قُرْبَانِ دَمِشَمِ رُزِيْ-عَ اَزَلِ بُوْ جَانِيْ | اَکَلِ دَوْنِيْمِ بَاشِيْ سَکَا اَيِ دِلْبَرِ زِيْبَا زِيْبَا ||

Sənə qurban demişəm ruzi-e əzəl bu canı

Gəl dönüm başına ey dilbər-e ziba-ziba

Nəbati(1812–1873)

Öz başıma olaraq buna Ərəb dilində olan "nun günnə" adı verdim. /و/ şəklində yazılan "nun-i günnə", ərəb əlifbasındakı əlavə hərflərdən biridir. Bu hərf bəzi xarici simvolları fonetik çevirmək üçün ərəb əlifbasına əlavə olunub¹.

50 neçə il sonra, əməllilik boşluğu, mənə bu "nun-i günnə" ni araşdırmaq imkanı verdi. Əlbəttə ki bu, bir dilçi kimi yox, bir həvəskarın bildiyi və axtara biləcəyi qədər olacaqdı.

Ana dilimdə, təhsil almadığım kimi, dilçilik təhsili də görməmişəm. Bu yazıya ancaq, dilimi sevdiyim üçün və dilşünaslara kiçik də olsa, bir qarşı açılıs deyəcəyəm elədim.

Qarşıda gələn yazı bu səs/hərfə keçmişdən bu günədək, Osmanlı, Azərbaycan Cümhuriyyəti və Güney Azərbaycanda, qısa bir baxışdır.

¹ https://www.wikiwand.com/ar/نون_غنة#:~:text=نون غنة ويكتب ن ، هو حرف من الأبجدية العربية لترجمة بعض الأحرف الأجنبية ترجمة صوتية..

Bu işdə məni sevən və qoruyan, hər zaman dəstəkləyən və yazmağa təşviq edən, həyat yoldaşım Effət xanımla birgə, başqa yardımı keçənlərə minnətdarlığımı bildirirəm.

Ali Ardi "Urman"

Giriş:

Görmə vasitəsilə dərk edilib, fikrin ifadəsində əsas ünsiyyət vasitəsinə – dilə köməkçi olan işarələr sisteminə yazı deyilir.

İlk yazı nümunələri qədim insanın öz fikir və duyğularını təkcə özünə yox, başqalarına (hamıya) da bəlli olan işarələrlə ifadə etdiyi gündən meydana çıxmışdır. Beləliklə, yazı insanlar arasında qarşılıqlı ünsiyyətin, gözə görünən şərti işarələrdə ifadə sistemidir.

18-ci əsrin görkəmli Fransız yazıçı və filosofu M. F. Volter demişdir: " yazı səsin rəsmlə verilməsi di, nə qədər çox oxşasa o qədər yaxşıdır".

Dahi Yunan filosofu Aristo (miladdan əvvəl 322-384-ci illər) öz «Məntiq» əsərinin giriş hissəsində yazmışdır: «Tələffüz olunan söz rəşional təcrübənin simvolu, yazı isə tələffüz edilən sözün simvoludur».

Min illər ərzində yazının rəngarəng vasitə və üsulları, prinsipləri meydana çıxıb inkişaf etmiş, nəticədə müxtəlif yazı tipləri yaranmışdır. Yazının Tarixi inkişafı dörd əsas mərhələdən keçmiş, həmin mərhələlərə uyğun yazı tipləri təşəkkül tapmışdır.

Şəkil yazısı, fikir yazısı, heca yazısı və səs yazısı, yazının keçirdiyi tarixidir. Səs yazısı dilimizdə tarix sürəcində çeşidli əlifbalarla olmuşdur.

“Göktürk kitabələrindən bu yana türklər müxtəlif sivilizasiyalarda fərqli əlifbalardan istifadə etmiş və bu

əlifbalarla saysız-hesabsız əsərlər yaratmışlar. İlk əlifba Göktürk əlifbasından alınmış və uyğur/türk, ərəb, latın və s. Olmuşdur.

Burada mötərizə kimi bir xatirəyə də əsarə etəməliyəm. Ərəb əlifbasının hakim əlifba olaraq istifadə edildiği əsrlərdə belə Türk coğrafiyalarında hətta mənim uşaqlıq zamanıma qədər istifadə olunmağa davam edən Uyğur əlifbası, Qaşqarlının təəbirincə desək, mümkün olduğu qədər türkcənin səslərini təməsil edəbilirdi. Bəlkə elə ona görə də mənim uşaqlığım yəni 1955-56 ya qədər işlənirdi. Mən ozamanlar nə olduğunu bilməsəm də, rəhmətlik yaşlı Mayıl əmi adlı məhəlləməzin baqqalı, kredilərinin listəsini bu əlifbaya yazardı. Sonralar Uyğur əlifbasının nümunələrini gördüyümdə, onların nə əlifbada olduqların anladım.

Bütün bu əlifbalar türkcənin səs dəyərlərinə uyğun gəlmək üçün müxtəlif təkmilləşdirmələrə və uyğunlaşmalara məruz qalmış və istifadə ediləcək əlifbalardan bəzi işarələr çıxarılmış, bəzi işarələr isə əlifbalara əlavə edilmişdir. Bu təkmilləşdirmələr bir ənənənin və bir dil şüurunun mövcudluğunun nəticəsidir.

11-ci əsrdə qəbul edilən və 20-ci əsrə qədər geniş bir coğrafiyada saysız-hesabsız türkcə əsərin yazılmasında istifadə edilən ərəb əlifbası da qəbul edilmiş, lakin türkcənin fonetik varlığına uyğunlaşmaq üçün bəzi dəyişikliklərə məruz qalmışdır.²

Ərəb xətti 28 hərfdən ibarət idi, lakin min il ərzində islam xətti kimin istifadə olunduğu zaman içində, bu əlifbanın sayı,

---

² Türkleştirilerek / Türkçeleştirilerek Kabul Edilen / Kullanılan Arap Alfabeti "Satır Arası Alfabe Çalışmaları" /Gökçen DURUKOĞLU

Fars dilində 32 Urdu əlifbasında 39 hərf var.və türkcədə 33 hərfə çatdı.

“Ərəb əlifbasında qarşılığı olmayan türkcə səsləri üçün türklər tərəfindən ərəbcəyə bənzəyən səslərin əlifba qarşılıqlarına nöqtələr qoyularaq əlifbaya yeni hərflər əlavə edilmişdir. Yeni hərflərin yaradılması üsullarına işarə edən Kaşqarlı Mahmud ərəbcə mövcud olan, lakin türkcə qarşılığı olmayan işarələrdən istifadə etməyə ehtiyac olmadığını da bildirir. Bu halda 11-ci əsrdə ərəb əlifbası türkləşdirilərək/türkcəşdirilərək, əlavə və silinmələrlə qəbul edilmişdir.

Kaşqarlı Mahmutun qeyd etdiyinə və əsərlərindən müəyyən edilənlərə görə, türklərin ərəb əlifbasını qəbul etdikləri dövr - tarix boyu istifadə etdikləri hər bir əlifbanı qəbul edərkən olduğu kimi (ب-پ, ج-ج, ز-ژ, ف-ف, غ-غ, گ-ك, ك-ك, ه-ه, ن-ن) əlamətlərini əlifbaya əlavə etdilər.

Məqaləmizin məzmunu olan “K” (ك) və üstündə üç nöqtə ilə "ك" və ه-ه şəklində göstərilən "nun kaf", "sağır n (ه) ", nazal (burun) n və ya "nef"...adlanan hərf, Ərəbcədə yox idi, ancaq Türklər bu əlifbaya başladıqdan sonra, onu Ərəb əlifbasına artırdılar.

Nazal n/ sağır n/ nef vya...

Türk dilində üç burun samiti var. Bunlar "m, n, və (ŋ) ya "sağır n". Sağır n dilin ucundan deyil, burun keçidindən gəlir . Məsəl üçün nanə, kənd, un, nəvə ... kimi sözlərdə, adi n səsi olur amma, "sənin" sözünün sonunda gələn n və ya könül sözündəki n da, dil daha içəri də damağa dəyir və son səs boğazdan başlar, burundan çıxar.

Türkcənin ən böyük etnik dil qruplarından biri olan Qıpçaq türkcə dillərində sağır n (ŋ) fonemi geniş yayğındır. İstanbul türkcəsi xaricində bütün ləhcələrdə bu gün geniş şəkildə mövcuddur və eyni şəkildə ya dəyişilmiş şəkillərində istifadə olunur.

20-ci əsrin əvvəllərin dən bəri, istər Türkiyə, istər Quzey Azərbaycanda və habelə Güneydə Milli Hökumət zamanı başlanan əlifba islahatına qədər yazılarda bu hərf görünür.

Azərbaycan Cümhuriyyəti və Türkiyədə əlifbanın Latına dəyişməsi ilə, yazı formasında daha əsgidən qalan Ərəbdən alma əlifba işlənməz oldu və Latın əlifbasına əsaslanan Türk əlifbası istifadə olunmağa başladı.

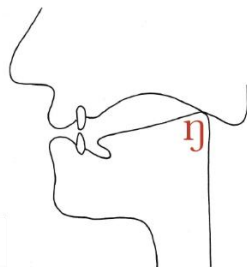
Bu əlifbada sağır n (ŋ) üçün bir hərf seçilmədi və beləliklə sağır n (ŋ), yeni əlifbada yox olan kimi, ədəbi dildən də yox oldu.

Güney Azərbaycanda hələ də Ərəb əlifbası istifadə olur. Danışıqda "sağır n (ŋ)" azalsa da yox olmadı amma, Milli Hökumət islahatında, yazıdan qaldırıldı.

Hazırda dünya türkoloqları ortaq Türk əlifbasında 34 hərfin olmasını təklif edirlər. Orada Qıpçaq qrupu və başqa "sağır n" si olan dillərin də xüsusiyyəti nəzərə alınır. Əlifbada xüsusilə də "sağır n (ŋ)" hərfinin olması təklif edilir. Son zamanlarda ortaq türkcə yazı qaydalarına istək gündən-günə artır və ədəbi dilimizin də əlifba kimi bir ortaq Oğuz türkcəsinə, yeni yazarlar tərəfindən cəhd göstərilir.

İngilis dilində olan, thing, sinking, England, incredible kimi sözlərdəki "k", "g" ya "q" dan öncə gələn n səsi, dili ağızda damağın arxasına basaraq burundan çıxan n səsidir. Bu n dən fərqli, məsəl üçün "name", "not", "manage" kimi sözlərdə olan n, adi və normal n səsidir.

thing
sinking
England
incredible

Latın köklü dillərdə bu səs iki hərfdən ibarət bir səsdir. Bu səsə oxşar "sağır n (ŋ)" türkcədə tək hərfli/işarəli səsdidi. Ona görə də zaman içində başqa səslərə donuşurkən, dəyişmə halları olub.

Necə ki İngilis dilində olan "th" səsi, o dilə özəl bir səsdir, sağır n (ŋ) " da türkcəyə özəldir. "t" və "h" dən oluşan səsi, ana dili İngiliscə olmayan bəziləri "z" və bəziləri "d" və ya başqa cür tələffüz edər. Halbuki o səs bunların heç biri deyil.

Türkcədə olan **sağır n (ŋ)** da adi n səsi deyil və özəl bir səsdir.

Başqa dillərdə də bəzi özünə məxsus səslər var ki, yazıda fərqli şəkili var və yaxud mövcud hərflərə bir işarət artırmaqla istifadə olunur. Misal üçün Ərəb dilində ki ط، ث، ذ، ض، ظ، ص və s. Ya Paştó dilində، خ، چ، ژ، ږ، ځ، ښ، ښ، ښ və s.

Türk dillərini dünya dillərin dən fərqlən dirən bir sıra əlamətlər mövcuddur. Bunlardan ən başlıca səciyyəvi xüsusiyyətlər aşağıdakılar di:

.... 2. ... Və «nq» **sağır nunun** mövcudluğudur.³

Qədimdən bəri dilimizdə olan sağır "n" hərfi "ng", "nq" səsinə bənzər bir səslə, bu səsi göstərən hərfi olmayan əlifbalara artırılmışdı.

Sağır n geniz n burun n ..., başqa Türk dillilər də belə adlanır:

Azərbaycan türkcəsi: dilarxası n səsi sağır n; Türkmən türkcəsi: ızki kentlevük ñ; Gagauz türkcəsi: arddilli ñ arddamaklı ñ burun ñ; Özbək türkcəsi: Til órqa ñ; uyğur türkcəsi: (B. Uyğ.) Burun ünlük toyuğu ñ (D. Uyg.) Dimağ toyuğu; Tatar türkcəsi: Tel plus ñ bonn n ñ bonn sonon; Başqırd türkcəsi: Tel artı ñ Önö; Kalmık: ñ Til artı tutuk awazi; Krç.-Malk.⁴: Tilni art kesegi, bla ayılğan ñ; noqay türkcəsi: arka tamak ñ tıl arti ñ; Qazax

---

³ <http://afadqurbanov.az/books/2>. ÜMUMİ DİLÇİLİK II.pdf

⁴ Kuruçay-kalmak

türkcəsi: til plus ñ dawıssızı; Qırğız Türkcəsi: Tüpçül ñ; Altaı.: Til arkazı ñ tabı; Xakas Türkcəsi: tılsoondagı ñ; Tuva Türkcəsi: til soonun ñ; Şor türkcəsi: tildin sooba aydilçatkan ñ til soobazıñ;⁵

Əslində Latin hərflərlə yazılarda bunu ng şəkilində göstərmək doğru olmaz. Onu səsi ng/ nq yə yaxın bir tək hərflə göstərməliyik. Türklərin başdan bəri istifadə etdikləri Orxun əlifbasından ta Ərəb əlifbasına qədər var olan tək hərf, bugünkü orta əlifbada “ŋ” şəkli ilə göstərilir.

Bəzi sözlərdə incə səslə sitlərdən sonra da var olmasına baxmıyaraq , qalın səslə sitlərdən sonra gələn n səsi, sağır n olmalıdır.

Adi n

Sağır n (ŋ)

N və g/q/k səslərinin birləşməsindən ibarət olan bu səstürkcənin yaranmasından bəri mövcuddur. Orxun

⁵ Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu 1997

kitabələrində çox sayda bu samit var ki (ŋ) şəklində yazılmış. Bir neçəsinə örnək kimi baxaq.

Banqa:

Bana=mənə / bilgə tunyuxoxa banqa aydı/ bilgə tünüyokok mənə dedi (Ty, K 7)

Başınqa, Yüzinqə:

Başına, yüzünə/ yarıqında yalmasıda yüz artuk okin urtı, yüzinqə başınqa bir ok tegürmədim /yarıqında xəLatın da yüzdən çox ox vurdular, üzünə başına toxundurmadım /dəydirmədim/ (Kt,D 33)

Türk dilində üç burun samiti var. Bunlar "m, n, və (ŋ) ya sağır n" dan ibarətdir. N samiti dilönü, partlayan, cingiltili, saf səsdır ki sözün hər yerində işlənir; məsələn: nar, kənd, sərin.

Tanrı, Könül sözlərində ki kimi sağır n isə dilin arxasından və burun keçidindən gəlir və sözün başında gəlməz, yalnız ortada yada sonunda gələr.

Tədqiqatımızda əldə edilən antiferment aralıqları həm [m], həm də [n] üçün 1500-2000 Hz olduğu təsbit edildi.

Fujimuraya (1962) görə antiferment aralıqları diapazonu [m] üçün 750-1250 Hz, [n] üçün 1450-2700 Hz və [ŋ] üçün > 3000 Hz-dir. ⁶

---

⁶ TÜRKÇEDEKİ BURUN ÜNSÜZLERİNİN AKUSTİK ÖZELLİKLERİ/Mehmet Akif KILIÇ

Bunlardan başqa digər samitlər ağız samitləridir və meydana gəldiyi zaman burun keçidləri qapalı tutulur.

Beynəlxalq Fonetik Əlifba İPA⁷ bu səs üçün səsin necə formalaşmasına bağlı uç çeşidli işarəti onaylayıb.

“n̥”, Döş, dilarxası və burundan çıxan n üçün.

“ŋ”, Damaq, dilarxası və burundan çıxan n üçün.

“ɳ”, Damaq arxası, dilarxası və burundan çıxan n üçün.

PULMONIC CONSONANTS

	LABIAL	LABIODENTAL	DENTAL	ALVEOLAR	POST ALVEOLAR	RETROFLEX	PALATAL	VELAR	UVULAR					
PLOSIVE	p	b		t	d		ʈ	ɖ	c	ɟ	k	g	q	ɢ
NASAL		m	ɱ		n		ɳ	ŋ						ɴ
TRILL		β			r									ʀ

Göründüyü kimi “ɳ”, Türkcə dillərdə ki damaq arxası, dilarxası və burundan çıxan n səsidir.

Hər bir İPA simvolu bir səsə malikdir və dediyimiz kimi bu “n̥q/ng” səs bütün türkcə yazılan bütün əlifbalarda, habelə İPA da bir simvol olaraq yazılıbdır.

⁷ International Phonetic Alphabet

İlkin Türk əlifbalarında

Orxun hərfləri olan mətnlərdə **Ƨ** şəklində və **Ɛ** şəklində işarələnmiş iki damaq / n / var. Ölkəmizdə çox yayılmış bir adla Ƨ kimi qeyd olunan bu səsə damaq / n / deyilir. Ancaq təkcə bu səs deyil, dilimizdəki / n /, / ŋ /, / ñ /, / m / kimi bütün səslər burun səsləridir. Deməli, bu ümumi, lakin yarımçıq adlandırma əvəzinə, bu səslərə tam uyğun gələn bir adın qoyulması həm bu səslərin fonetik dəyərinin dəqiq verilməsində, həm də Gögtürkcədə iki damaq / n /sını ayrılmasında vacibdir. Buna görə də, araşdırmamızda/ ŋ /şəklində işarələnmiş səsə g 'li damaq, **Ɛ** şəklində işarələnmiş səsə y 'li / ñ / damaq deyilmişdir.⁸

A,E= Ƨ	D= Ɛ	H= Ƨ	J= Ƨ	M= Ƨ	P= Ƨ	T= Ƨ	Z= Ƨ	Ny= Ɛ
B= Ƨ	F= Ƨ	X= Ƨ	K= Ƨ	N= Ƨ	R= Ƨ	U= Ƨ	Nç= Ƨ	
C= Ƨ	G= Ƨ	i= Ƨ	Q= Ƨ	O= Ƨ	S= Ƨ	V= Ƨ	Nd= Ƨ	
Ç= Ƨ	Ğ= Ƨ	İ= Ƨ	L= Ƨ	Ö,Ü= Ƨ	Ş= Ƨ	Y= Ƨ	Ng= Ƨ	

Günümüzdə, “orkun” adında adi şəkildə font olaraq, Orxun əlifbası mövcuddur ki, bilgisayarlarda da işlənir.

Bundan əlavə, onlayn yazmaq üçün də bu əlifba da yazmaq olar. Linkdi belədir:

---

⁸ g'li DAMAK /ŋ/'Sİ VE BUNUN ARDAHAN YERLİ ŞİVESİNDE ÇÖZÜLMESİ ÜZERİNE - Ümit Özgür DEMİRCİ

<https://www.turkbitig.com/gokturkce/>

Bu məqalədə yalnız Orxun hərfləri olan mətnlərdə **Ŧ** şəklində yazılan / ŋ / səsini əsas götürdük.

Feryal Korkmaz, “ Tarixi türk ləhcələrində həm daxili səsə, həm də son səsə / ng / olaraq səsləndirdiyimiz samitin, Türk dilinin ilk yazılı mətnlərində runik hərfləli Türk əlifbasında **Ŧ** işarəsi ilə göstərildiyi məlumdur. / N / və / g / səslərinin birləşməsi ilə əmələ gələn bu samit, türklərin run əlifbası xaricində istifadə etdikləri bəzi əlifbalarda da tək bir işarə ilə göstərilir (Korkmaz 2013: 152), deyərək bu səsin / n / + / g / səslərinin birləşməsindən olduğunu bildirdi; lakin biz bu fikirlə razılaşmırıq. Çünki əsgü türk dilində g[”]li damaq ŋ və y[”]li damaq ñ tək bir səsədən ibarətdir; **M** / lt /, **Y** / iç / - / ç /, **Ŧ** / nç / səsləri kimi cüt səs xarakteri daşıdır.⁹

Türklərin islamı qəbul etməsinə dən sonra, yəni dördüncü əsrdən etibarən Ərəb yazısı, müsəlman Türk hökumətlərinin ərazisində geniş yayılmışdı. Türklər Ərəb yazısı ilə tanış olduqda, onların yazısı Uyğur əlifbasında idi.

Uyğurdan Ərəb əlifbasına keçiddə hər iki yazı da bir müddət türklərin ərazilərində istifadə edilmiş və bəzən bir mətnidə, Uyğur əlifbasında olan sətirlərin altında eynisi Ərəb əlifbası ilə yazılırdı.

---

⁹ g[”]li DAMAK /ŋ/’Sİ VE BUNUN ARDAHAN YERLİ ŞİVESİNDE ÇÖZÜLMESİ ÜZERİNE - Ümit Özgür DEMİRCİ

"Damaq n" türkcənin əsas səslərinin dən biridir və biz onun inkişafını Göytürk yazılarının dən bəri izliyə bilmişik. (qədim və ümumi bir səhv olaraq, bu səs üçün "nazal n" deyilib). Uyğur mətnlərində ki ( ) birləşməsidir. Ərəb əlifbası tətbiq olunmağa başlandıq dən sonra, şərqə türkcədə "نڭ", qərbi Türk dilində "نڭ" və "ك" "damaq n" üçün yaygın hərfələr olduğı görülür.

Qədim Uyğur əlifbası üçün müqayisə edilmiş transkripsiya sistemi¹⁰

	Berlin transkripsiya sistemi	Türkcə	Transkripsiyası Uyğur lüğətində	Tərcüməsi Uyğur lüğətində
	Ng, ñ, ŋ	Ng, ng, ñ	Ŋ	NK

Ərəb əlifbasında

Ərəb xətti 28 hərfdən ibarətdir, lakin min il ərzində islam xətti kimi istifadə olundu və əlifba sayı, Fars dilində 32 və türkcədə 33 hərfə çatdı. Bu əlifba ilə Türk əlifbasının müxtəlif ləhcələrində çoxlu əsər və kitabələr yaradılıbdır.

Bu gün bir çox Türk (və türkdilli) İraq, İran və Türkmən xalqları Ərəb əlifbası ilə türkcə yazırlar.¹¹ Bu xətdə Türk dilində bir çox dəyərli tarixi əsər yazılmışdır. Türkiyədə və islam dünyasının digər yerlərində dövlət və özəl kitabxanalarda milyonlarla

¹⁰ Lectures at EHESS , Paris 2nd May 2016

¹¹ http://wikifeqh.ir/خط_در_زبان_های_ترکی_#خط_عربی

nüsxə Ərəb əlifbası ilə yazılmış Türk əsərləri var. Bu əlifbada ilk türkcə yazanlar, islamı qəbul edən 4-cu(10.ci) əsrin ortalarında Elxanlılar (Qaraxanlılar) idi..¹²

İngilis kitabxanasında OR 9515-nümrə ilə qeydə alınan sətirarası, quran tərcüməsindəki ən diqqət çəkici xüsusiyyətlərin dən biri, damaq n səsinin bu mətndə 9 fərqli şəkildə göstəril məsidir.

(Meredith-Owens 1957: 258-276)

Kopyalama tarixi dəqiq bilinməsə də, 14-cü əsrin sonu və ya 15-ci əsrin əvvəllərinə aid olduğunu təxmin etdiyimiz bu mətn daxilində xüsusi bir araşdırma və təsnifat tələb edir. Damaq n üçün mətndə istifadə olunan şəkillər belədir:

1-ك 2-ق 3-ث 4-غ 5-ن 6-نك 7-نق 8-نق 9-نغ

İlk təəccüblüsü damaq n səsi üçün həm tək hərfdən, həm də iki hərfdən ibarət birləşmələr dən istifadə edilməsi di. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu fərq həm Göytürk və Uyğur hərfləri ilə yazılmış mətnlər arasında, həm də şərq və qərbi Türk dilləri arasında mövcuddur; lakin ümumiyyətlə bu qədər geniş bir çeşid yoxdur. Bu doqquz şəkilin istifadəsi və tez-tezliləri bizə daha çox fikir verə bilər.

Damaq n üçün istifadə olunan hər bir işarə, istifadə edildiyi yerlər nəzərə alınaraq təsnif edilmişdi və bütün istifadələr sadalanmışdır. Sözləri köçürərkən, damaq n üçün fərqli bir yol izlənilib və istifadə olunan hərflərə görə hər qrup üçün ayrı işarə

---

¹² Eyni

/ işarələr istifadə edilib. Əslində mətndəki bu yazım xüsusiyyətini daha yaxşı vurğulamaq üçün sözlərin tərcüməsi ilə göstərilməsi üstünlük olardı; ancaq bu dəfə oxucular üçün əlavə açıqlamalar edilməli idi. Bu problemdən qaçınmaq üçün sözləri köçürürkən damaq n-da fərqli bir metod izlənmişdi.¹³

Sağır n, yerli tükçələrdə dəyişiklik olmasına baxmayaraq yazı baxımından çox dəyişməyən bir hərfdir. Lakin təbii ki, oxu da dəyişə bilər. Əslində, tam olaraq ağız ya ləhcə deyilən də budur.

Osmanlı mətnlərdə bu hərf kef hərfinin üstündə üç nöqtə qoyaraq göstərilmişdi. Əslində Osmanlıların istifadə etdikləri Ərəb əlifbasında bəzi dəyişikliklərlə kef hərfi 3 fərqli səs verir:

Çılpaqdırsa, "k" səs verir (nazik), bona kef deyilir.

Üstündə bir xətt varsa, g səslənir, gef deyilir.

Üzərində üç nöqtə varsa, sağır n səsi verir, buna sağır kef deyilir.¹⁴

Məncə ilk təsəvvüratın əksinə olaraq, bu "sağır kef" deyil, "səğir kef", yəni "kiçik kef" di. Şəkildə göründüyü kimi صغیر=səğir yazılıb. Halbuki ساغیر =sağır dı.

Həm səğir kef və həmdə nef deyilib.¹⁵

---

¹³ "DAMAK N'Sİ NİN YAZIMINA İLİŞKİN İLGİ ÇEKİCİ BİR ÖRNEK: "BRITISH LIBRARY OR 9515'TE KAYITLI SATIRARASI KUR'AN TERCÜMESİ Okt. Ali GÜL

¹⁴ - <https://eksisozluk.Com/entry/11479986>

¹⁵ https://www.wikiwand.com/ur/عثمانی_ترکی_حروف_تہجی

k, g, ğ, n	k, g, ñ	كَيْف	ك	ك	ك	ك
g, ğ	g	گَيْف	گ	گ	گ	گ
n	ñ	نَيْف، صَنْيِر كَيْف	ن	ن	ن	ن

Bu şəkilə aid, gələn səhifələrdə söz gedəcəkdir.

Latın əlifbasına keçincə, “Ə” səsinin Türkiyə əlifbasında olmadığından və səğir sözünün kökün və mənasını unudaraq, bu səsin içəridən qulağa gəldiyinə görə və ya Avropalı türkoqlardan tərcümədə, ə səsinin yerinə a yazıldığı üçün, onu yanlış olaraq "səğir" deyil, sağır güman ediblər.

Buna görə yazının davamında onu "səğir n" yazmağı daha doğru bilirəm.

Orta əsr Azərbaycan-türk əlyazmalarında səğir nun (η) işarəsi iki hərflə, yəni kaf və nunla göstərilir. Köhnə Osmanlı mətnlərində bu səs yalnız kaf hərfi ilə ifadə edilirdi. Bəzi Azərbaycan-türk əlyazmalarında sözügedən hərfin üzərində üç nöqtəyə rast gəlmək mümkündür.¹⁶

Türk dili, Qaraxanlılardan (840-1041), 1928-ci ilə qədər , Ərəbcə hərflərlə yazılmışdı; dünya dilləri arasında yalnız

---

¹⁶ Möhsün NAĞISOYLU, ORTA ÇAĞ AZERBAIJAN-TÜRK EL YAZMALARININ BAZI İMLÂ ÖZELLİKLERİ/XII. ULUSLARARASI BÜYÜK TÜRK DİLİ KURULTAYI BİLDİRİLERİ KİTABI , 25-28 Eylül 2017, Bükreş – Romanya

türkcəyə xas olan və xüsusilə əski Anadolu, Azərbaycan və ətraf türkcəsində tez-tez istifadə edilən " səğir n" Ərəb əlifbasında yox idi, ancaq türklər bu əlifbaya başladıq dan sonra, onu Ərəb əlifbasına artırdılar.

Təəssüf ki, bu Tarixi xarakterin adı belə bir səhvin qurbanı oldu. "kafe nuni", "nazal n", "səğir kaf", "damaq n", "Türki kef" və ... Adlanan ك (n) hərfi kimi oxunsa da, əslində burundan deyilən bir nq səsidir. Türk sözlərində istifadə olunan bu hərf sözlərin əvvəlində olmaz. Daha çox ifadələrdə, mülkiyyət bildirən əklər də və bəzi sözlərdə ki n dan sonra k ya g/q səsi varsa, istifadə olunur. İstifadə olunan sözlərdə nöqtələr çox vaxt göstərilmiş və elə "ك"(k) yazılır. Avropalılar tərəfindən həmişə "ng" kimi köçürülür. Türkiyə və Azərbaycanda Latin hərflərinə keçincə və Güney Azərbaycanda 1945 dən sonra Ərəb əlifbasındakı islahatdan sonra, yeni yazılarda da bu ng ya nq kimi göstərilir.

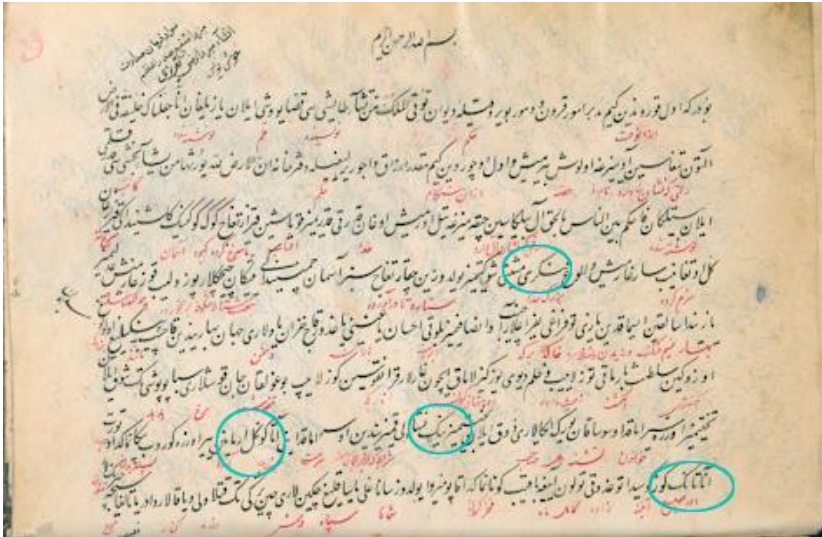
Əslində Avropalıların etdikləri doğrudur. Onlar düzgün oxumaq üçün bunu belə yazmalıydılar. Səhv edən, mətnlərini öz mənbələrin dən deyil, avropalı türkoqloqlardan tərcümə etməyə çalışan və dovşan suyunun suyuna¹⁷, çevirməyə çalışan dilçilərimiz di.

---

¹⁷ - Bir gün bir kəndli müəllimə bir dovşan gətirir. Müəllim kəndlini ağırlayır və ona şorba pişirir. neçə gündən sonra kişi yenidən gəlir, müəllim ona yenədə şorba verir. Bir həftə sonra bir neçə kişi qonaq gəlmək istəyir. Müəllim soruşur "siz kimsiniz?" biz "dovşan gətirən adamın qonşularıyıq" deyirlər. Müəllim, onları da ağırlar. Bir neçə gündən sonra yenidən bir neçə kişi gəlir. Müəllim yenə də "kimsiniz" deyə soruşduqda, "biz dovşan gətirən adamın qonşularının, qonşusuyuq" deyirlər. Müəllim qabaqlarına bir fincan

Türk dilçisinin Türk dilinin ən xüsusi səslərin dən biri olan, bu səsi bilməməsi ağıla sığmazdır¹⁸.

Ərəb əlifbalı Türk yazılar idarələrdə Cığatay/Çığatay türkcəsi formasında idi. Və bu formada da səğir n, "ك" şəklində yazılmış.

Fəthəli Şah Qacarı (1772- 1834 m.) Cığatay türkcəsində verdiyi tarixi fərman- "Mirzə Rəzi Təbrizinin xətti ilə"

Qırçaq qrupu dilləri (qazax, qaraqalpaq, qırğız, altay, noqay, kırım-tatar dilləri daxildir) Türk

su gətirir. "Bu nədir" deyə soruşanda, müəllim "bu dovşan suyunun suyudur" deyir.

¹⁸ <https://seyler.eksisozluk.com/buyuk-turk-hukumdari-alper-tunganin-ismini-yanlis-mi-biliyoruz>

dilləri ailəsində ən böyük etnik dil qruplarının dan birini təşkil edir.

Bu grup Türk dilləri üçün səciyyəvi olan bir neçə fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bu grup Türk dillərində səğir n (η) fonemi geniş yayılıb¹⁹.

Məmlüklər sahəsində (Misir- Suriya) yazılmış əsərlərin dili Qırçaq türkcəsi idi. Qırçaq danışıq dili bu əsərlərdə çətinliklə əks olunmuşdu və Məmlük-Qırçaq dövrünün adı dilində yazılmışdı.

Ancaq dövr Qaraxanlıdan Cığataya bir keçid dövrüdür. Buna görə də dil Xarəzm-Qırçaq bölgəsindəki əsərlərdə sabit bir bütövlük göstərmir. Xarəzm əsərləri arasında fərqlər olduğu kimi, Xarəzm əsərləri ilə Məmlük əsərlərinin dili arasında bəzi fərqlər var.

Janos Eckmann bu fərqləri səkkiz maddəyə topladı.

(Eckmann 1996: 53):

İkinci maddə

3-cü şəxs özəllik şəkilçisindən sonra yön şəkilçisi Xarəzm türkcəsində -nga, -nja, Qırçaq

---

¹⁹ Elçin İbrahimov/TÜRK XALQLARININ ORTAQ ƏLİFBA, İMLA VƏ ÜNSİYYƏT DİLİ

türkcəsində əsasən -na olur: ağzına-ağzına, üzüngə-üzünə kimi.²⁰

Demək dildə yumuşanma çox əskilərdən bəri başlamışdı.

Osmanlıca, Azərbaycanca və digər türk dillərində

Osmanlı əlifbasında, Ərəb dilində "n" hərfinə istinad edərək mahiyyət etibarilə "n" və ya "kefe nuni"yə bənzədiyi üçün kefdən ayıraraq, nef adlanması bilinir.

İndiki yazılarda bəzən "ng" (bax: dəngiz)/ (bax: tengri) deyilir, əksər vaxtlarda isə dəniz və tanrı yazılır.

Bu səs Türk dilinin əsas səslərinin dən biridir və inkişafını Göytürk yazılarından bəri izləyə bilmişik. O Uyğur mətnlərində birləşik hərflərlə yazılmışdır. Türkcənin yazısı Ərəb əlifbasına keçdikdən sonra şərqli Türk dillərində "ننگ", batı da "نگ", گ və "ك" şəkillərində görülür.

Azərbaycan və Osmanlı yazısının tarixi mənbələrində, kaf hərfi sinkretik (eyni şəkil fərqli anlayış) səciyyəyə daşmışdır. Bu hərf Türk və Fars dilli sözlərdə eyni dərəcədə həm k, həm də g samitlərinin ifadəsi olmuşdur. Bundan başqa, ancaq Türk köklü sözlərdə kaf, həm də «səğir n» səsinin işarəsi kimi işlənmiş. Deməli, 16.çı əsrə qədər bir sıra əlyazmalarımız da (v=ğ hərfi o,u,ü və ö sislərini də göstərir) «k ,v, r » hərflərinin birləşməsi həm kur və gur, həm də gör və kör şəkilində oxumaq olar.

20

https://regs.mosuljournals.com/article_35784_3a7d1a962241f4de821d94f391f1ff32.pdf

Böyük Füzuli divanının başlanğıcında belə deyir:

Qələm olsun əli ol katib-i bəd təhririn

Ki fəsad-i qələmi suzimizi, şur eylər

Gah bir hərf süqut ilə qılar nadiri nar

Gah bir nöqtə qüsur ilə gözü kur eylər

Göz(گۆز) Kur(کور)

Kur= kor

("Göz" /گۆز /yerinə , "küz" köz yazılardı ki, nöqtə düşdüyündə "kor"/کور /şəkilinə gələr)

20.ci əsrdən başlayaraq, Azərbaycan dilli mətnlərdə "k" və "g" səslərinin işarələri somutlaşaraq, bir-birindən ayrılmış müstəqil hərflər kimi sabitləşmiş di. K səsi "ک" və g səsi "گ" ilə göstərilmiş. Bu proses eynilə Fars yazılarında da olmuşdur.

Türkcənin batı və güney batı danışq dilləri yumuşasa da, yerli danışqlarda səğir n (η) hələ də aradan getməyib. 20-ci əsrin əvvəlləri, istər Osmanlı və istər Şimali Azərbaycanda və habelə 1945 də Güneydə Milli Hökumət zamanı başlanan əlifba islahatına qədər yazılarda bu hərf görünür.

Osmanlı yazılarında da isə, "səğir n (η) "ک =k" üstündə üç nöqtə" şəklində yazılırmış.

Osmanlı əlifbası:

HARFLER								
ا	ب	پ	ت	ث	ج	چ	ح	خ
Elif	Be	Pe	Te	Se	Cim	Çe	Ha	Hi
د	ذ	ر	ز	ژ	س	ش	ص	ض
Dal	Zel	Ra	Ze	Je	Sin	Şın	Sad	Dad
ط	ظ	ع	غ	ف	ق	ك	گ	ك
Tı	Zı	Ayın	Gayın	Fe	Kaf	Kef	Gef	Nef
ل	م	ن	و	ه	ی	ی	ی	ی
Lam	Mim	Nun	Vav	He	Ye	Ye	Ye	Ye

Osmanlı yazılarından bir örnək:

Nə qədər zəngin olsan,
 Ancaq yeyə biləcəyin qədər yeyərsən
 Dənizə kuzəni daldırsan
 Ala biləcəyin qədər su alır, gerisi qalır.

Türk dil qurumu tərəfindən nəşr olunan "Divan-i Lüğat ü-ttürk" tərcüməsi adlı dörd cildlik əsərdə (η) Bəsim Atalay tərəfindən "nğ" şəklində verilmişdi.

Bu gündə dəniz, könül, dinləmə, sənə, mənə kimi bir çox sözlərdə Anadolu ləhcələrində və Azərbaycan daxil, bir çox yerli danışıqlarda, səğir n (η) səsi istifadə olur.

Türkcənin batı və güney batı qrupundan olan türkmən türkcəsində, "səğir n (ŋ) " bütünlüklə hələdə işlənir, Ərəb əlifbası ilə "ng=ڭ" olaraq yazılır. Latın əlifba ilə "ñ" şəklində yazılır.

Örnək üçün iki türkməncə atalar sözündə bunu aydınca görə bilərik:

Ana atan**ing** güvəni oğul qızda, oğul qız**ing** güvəni dağ bilən düzdə.

“Ene-atany**ñ** göwni ogulda-gyzda, ogul-gyzy**ñ** göwni dag bilen düzde”

Hər bir iş**ing** öz ustası bar/ hər bir işin öz ustası var .

“Her bir iş**ñ** öz ussady bar”

Orta əsrlərə aid digər Azərbaycan-türk əlyazmalarını tipik yazılışına görə iki qrupa bölə bilərik:

1. Ərəb mətnlərində olduğu kimi qısa saitlərin əsasən hərəkəllərlə göstərildiyi əlyazmalar.

2. Ərəb mətnlərin dən fərqli olaraq qısa saitlərin, mümkünsə, uyğun Ərəb hərflərlə göstərildiyi əlyazmalar. Birinci qrupa aid əlyazmaların daha iki xarakterik xüsusiyyəti var:

a (Ümumiyyətlə Nəsx xətti ilə yazılır və tamamilə hərəkəlidir b) Əslində arxa dildə səslənən və Türk dillərinin qədim samitlərindən biri olan "səğir n" “ڭ”(k) hərflə göstərilir.

İkinci qrupa aid əlyazmaların da iki əsas xüsusiyyəti var: a) mahiyyət etibarilə Nəstə'liq xətt ilə köçürülür; b) "Səğir n" əslində نك "nun" + "Kaf" diqrafı ilə ifadə edilir (bax NAĞISOYLU, Möhsün, 64).

21

Ümumiyyətlə, birinci qrupa aid qəbul etdiyimiz yazıların çoxu, Osmanlı Türkiyə sərhədlərinin içində, ikinci qrup əlyazmaları isə əslində orta əsrlərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yazılmışdı.

Orta əsrlərdə Azərbaycan-türk əlyazmaları, "səğir n" nın ifadəsi olaraq əsas iki hərf: "ن" və "ک" diqrafı "نک" (nk) istifadə edilmişdi (AHUNDOV, 210).

Məsələn: کونکول könjül, سنونک senünj və s.

Qədim Osmanlı mətnlərində "səğir n" "kaf" hərfi ilə göstərilmişdi: کونکول könjül, سنونک senünj və s. Maraqlıdır ki, bəzi klassik Azərbaycan-türk mətnlərində "ک"(k) hərfinin üstündə üç nöqtə qoyulmuşdu.²²

---

²¹ ORTA ÇAĞ AZERBAJCAN-TÜRK EL YAZMALARININ BAZI İMLÂ ÖZELLİKLERİ-Möhsün NAĞISOYLU

²² XII. ULUSLARARASI BÜYÜK TÜRK DİLİ KURULTAYI BİLDİRİLERİ KİTABI-25-28 Eylül 2017- Buxarest - Rumıniya

Ta giriftarinəm azad ola bilməm gəmdən

Hiç kim olmasın ey sərv giriftar sənə

İmadəddin Nəsimi (m. 1369 -1417) nin nəsx xətti ilə yazılan bir qəzəli:

81

نسخه حقد رحمالک کیم یازلدی جانیه
آیت سبع المثانی صورت رحمانیه
بولمدی هرکز جمالکدن حیات جاویدان
کیمکه قربان اولمدی یولکه ه یوزنک جانیه
جانمه تیر بلا قاشک کماندن کلور
بغری دلمک نه لازم غمزه فتان ایله
ساقیا جامی الکدن تو منم مست خراب
شول می سیماب رنگ کاسه مرجانیه
عنبر افشان زلفک لطفکله یوزکدن کتور
بلبلک شومتی ارتور شو کل خندانیه

Nüsxə-yi həqdir cəmalın kim yazıldı canilə
ayti səbəül-məsani surti rəhmanilə
Bulmadı hərgəz cəmalından həyat-i cavdan
kim ki qurban olmadı yolunda yüzmin canilə
Canimə tir i bəla qaşın kamanından gəlir
dəlmək nə lazım qəmzə-i fəttanilə
Saqiya camı əlindən qoy mənəm məst-i xərab
ol mey-i simab rəngə kasey-i mərcanilə
Ənbərafşan zülfünü lütfünlə yüzündən götür
bül-bülün şövqini artır o gül-i xəndanilə

Ərəb əlifbası Azərbaycan dili üçün uyğun deyil. Azərbaycan yazıçıları gördülər ki, orta əsrlərdə Azərbaycan dilində mövcud olan burun samitini göstərmək üçün ərəb əlifbasına yeni hərf əlavə etməli olurlar. Məsələn, “Dəniz” sözü “Dənqiz” kimi tələffüz olunurdu. “əlini yu!” “əlinqi yu!” kimi tələffüz olunurdu. Ərəb əlifbasında bu “nq” səsinə göstərmək üçün hərf yox idi, çünki, o, nə Fars nə də Ərəb dili üçün səciyyəvi deyildi. Yeni hərf “sağır-nun” kimi tanınmağa başladı (səğir n, “ng/nk/nq” səsinə göstərmək üçün işlədilən əsl ərəb hərfidir). Qəribədir ki, bu hərf “nun” hərfinin deyil, “kaf” –hərfinin üzərinə üç nöqtə əlavə etməklə göstərilirdi.

“Sağır-nun” hərfini türk ölkələrinin əlyazmaların dan başqa heç bir yerdə tapa bilməsiniz. Bu hərfin olmasına sübut yalnız Azərbaycan və ona qonşu olan ərazilərdən tapılıb. Nəsimi (14-cü əsr) və Füzulinin (16-cı əsr) şeirlərində bu hərfə rast gəlmək olar. Getdikcə həmin səsin şifahi Azərbaycan dilindən də azalması və hətta yoxa çıxmasına baxmayaraq, bu hərf 20-ci əsrin əvvəllərinə kimin əlifbada qalmaqda idi. Məsələn, ona Sabirin Hop-Hop Namə satirik şeirlər toplusunda (1922) rast gəlmək olar.²³

فعله ! منه بر سويله نهدن حرمتهك اولسون

آخر نه سبب سوز ديمگه قدرتهك اولسون

ال چك بالا، دولتيلره خديتهك اولسون

آز چوخ سته ويرديكلرينه منه منتاك اولسون

---

²³ Azərbaycanca erkən əlifbalar\Doktor Fərid Ələkbərov\Mənbə: Azerbaijan International jurnal - AI 8.1 (Yaz 2000)

Fəhlə mənə bir söylə nədən hörmətin olsun

Axər nə səbəb söz deməyə qüdrətin olsun

Əl çək bala, dövlətilərə xidmətin olsun

Az çox sənə verdikləri nə minnətin olsun

Bu gün İranın fərqli sahələrdə yaşayan Türklərin ağızlarında "səğir n (η)" eyni ilə yaşıyır.

Xələc türkcəsindən nümunə:

بالام دشمن بسل چکمیښ وطنگه
قره دونقوز بیزو آلیښ کمنگه

Balam, düşməni muharibə çəkmiş vətənjə

Qara dunuz bizi almış kəmiñə

Qaşqayı türkcəsində səğir n (η) var və Ərəb əlifbasıyla yazıda "نگ" (ng) şəklində göstərilir:

Hövsələmi laylamuşam(itirmişəm) görməding?

Oyağiding , heç peyini sürməding?

Hər nə gümanlı dərə var gəzmişəm

De haralara güman aparmading?

(Nozər ustvar):

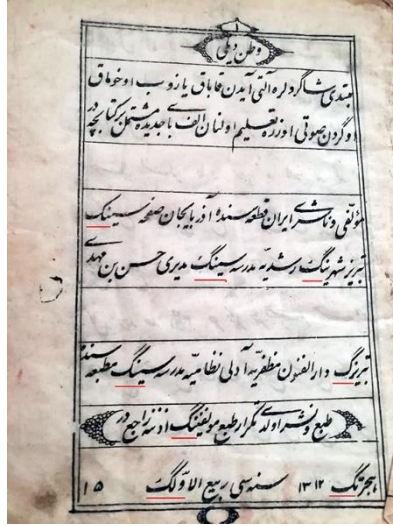
Nə yazıya çıxə biləng!

Nə yerindən qalxa biləng!

Nə qaburğa sixə biləng!

Ölməli günlərdir kaka .

1894 ilində Təbrizdə çap olunmuş, vətən dili dərslük kitabında səğir n (η) bol-bol görünür. Burada onun "گ" (g) və bəzən də "ک" (k) yazılması maraqlıdır.

Vətən dili

Mübtədi şagirdlərə altı aydan qabaq yazıb oxumaq öyərən soti üzərə təlim olunan əlifbayi cədidə müştəmel bir kitabçədir.

Möəllifi və nəşri İrən qət`ə sində Azərbaycan səfhasinin Təbriz şəhərinin Rüşdiyyə mədrəsəsinin müdürü Həsən bin Məhdi

Təbrizin Darülfnun Müzəffəriyyə adlı Nizamiyyə mədrəsəsinin mətabəsində təb`e və nəşr oldu. Təkrar təb`e müəllifinə racidir.

Hicrətin 1312 sənəsi rəbiüləvvəlın 15 (1895 m.)

Burada sağır n nin g=گ şəklində yazılışı təsadüfi olmamalıdır. Əsgri zamanlarda da onun /g/ yə dönüşməsi bəzi hallarda görünmüşdü:

“Türk runik hərf yazılarında / η / samiti yalnız müəyyən isim və fel birləşmə şəkilçilərində / g / ilə dəyişdi və söz kökləri / gövdələri və digər şəkilçilərində orijinal formasını qorudu.

... Digər tərəfdən, / η / samitinin Manikəy və Buddist Türklərə aid bəzi mətnlərdə / g / ilə dəyişməsi, Dəyişkənliyin türk runik hərfləri olan bəzi yazıların bir xüsusiyyəti olmadığını, əksinə bir vəziyyət olduğunu göstərir. ilkin türk dilinin digər sahələrində də ola bilər.²⁴

Və ya:

Yalnız daxili səsdə və son səsdə olan burun / ng / samiti, Türk dilinin tarixi inkişafında bəzi ləhcələrdə ona yaxın olan samitlərə çevrilsə də, runik ümumiyyətlə türk yazısında orijinal formasını qorudu və bəzən / g / samit ilə əvəz olundu.²⁵”

25 avqust- 5 sentyabr 1907-ci il tarixində Azərbaycanda Latın əsaslı əlifba layihəsi müzakirə olunmuşdu. Eyni zamanda F. Ağazadənin bu dövrdə hazırlanmış «Əlifba» dərsliyi müzakirəyə qoyulmuşdu. O

---

²⁴ “Eski Türkçe Metinlerde /η/ ~ /g/ Değişkenliği” - Ferruh Ağca

²⁵ Feryal Korkmaz “Runik Harfli Türk Yazıtlarında ng Ünsüzü Üzerine”,

dövrdə irəli sürülmüş layihədə sağır n ya uyğun gələn hərfin əlifbadan çıxarılması ideyası irəli atılırdı. Lakin bu müzakirələr müsbət nəticə verməmiş nə layihə, nə də əlifba qəbul edilməmişdir.²⁶

Mollanəsrəddin qəzeti 1906- 1920 illəri arası:

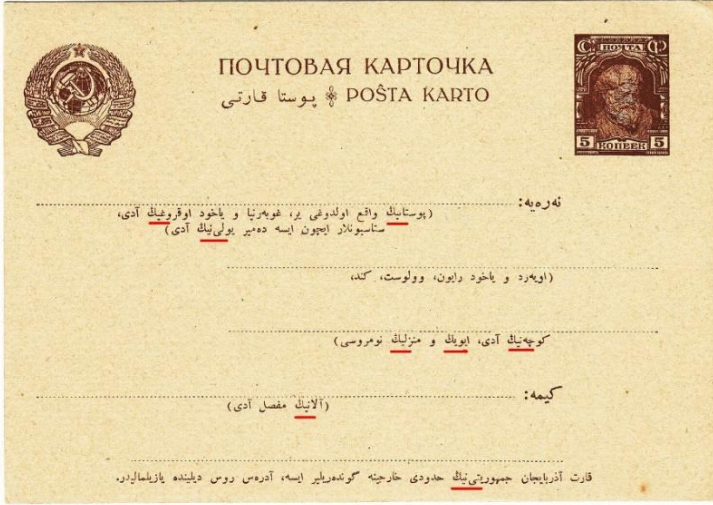

Mən sənə demədim "buğazın da qalar!"...
Burada Osmanlı əlifbası kimin " **ك** " şəkilini görürük!

---

²⁶ AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI, AZƏRBAYCAN DİLİNİN YARANMASI
VƏ İNKİŞAF TARİXİ KarabakhINFO.com

Poçt kartı 1918-1920

Postaniň vaqe olduğı yer,....mәntәqәnin adı

.....

Küçәniň adı, eviň və mәnziliň nümрәsi

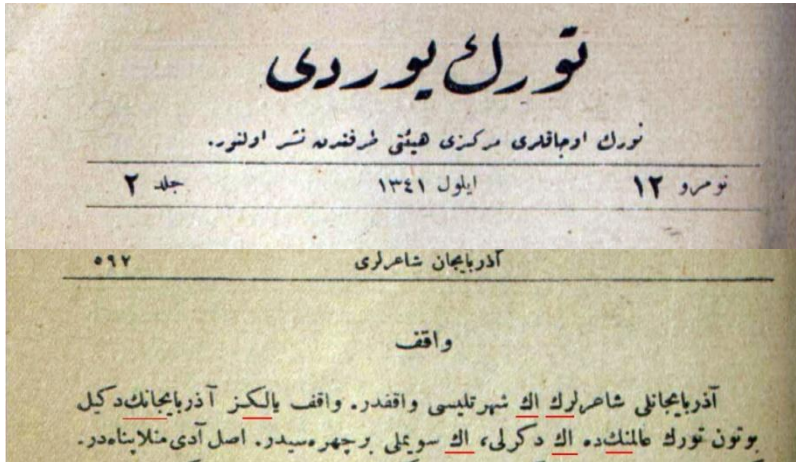
Kimә..... Alanıň müfәssәl adı

Kart Azərbaycan Cümhuriyyәtiniň hüdudu xaricinә göndәrilirsә, adres rus dilindә yazılmalıdır.

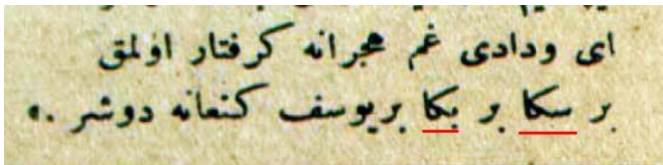
Burada sәğir n " ك " şәklindә yazılıbsa da aşağıdaki göstәrilән, eyni zamandaki bir dәrgidә "ك" şәklindәdir.

Bu, o günlәр Azərbaycan әdәbi dilinin Osmanlı kimi olması və ya özünә müstәqil formada yaranması tartışmalarını göstәрән, bir nümünәdir.

1922.ci ildә yayımlanan Türk Yurdu adındaki bir dәrgidә "sәğir n (η)"nın hәlә dә әdәbi dildә var olduğun görürük.

Azərbaycanlı şairlərin ən şöhrətli Vəqifdir. Vəqif yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Türk aləminin ən dəyərlisi, ən sevimli bir çöhrəsidir. Əsl adı Molla Pənahdır.

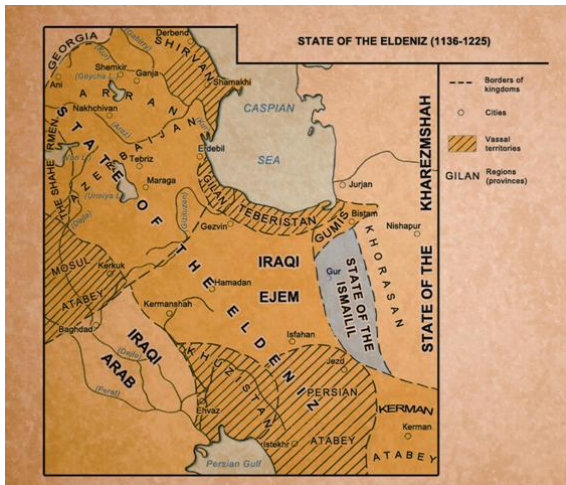
Ey vədadi qəm-i hicranə giriftar olmaq
bir sənə, bir mənə, bir yusef-i kən'anə düşər

Bir neçə işarə!

Başçıları "Atilla" olmaqla, miladdan öncə imperatorluq quran "Hun"= hunların ölkəsi Avropa dillərində Hungari adlanır. Hungari/Macarstan "hung yeri" sözü ola bilərmi?!

"Yeni dünya" (Amerika qitə'si) sözü, türkçə də "yeni dünya" mənə silə, Farscaya keçdikdən sonra, o dildə sağır n olmadığına görə Bu gün səhv olaraq, "yengə dünya" şəklində işlənir.

Fars qaynaqlarda Türk, xüsusilə Qıpçaq köklü sözlərdə, bu fonemi göstərən hərflərdən biri də "گ" (g) olmuşdur. Necə ki Azərbaycan Atabəyləri Hökumətini Qıpçaq köklü qurucusu adına

"ایلدگز" (İldgez) olaraq qeyd ediblər. Bu söz Azərbaycan qaynaqlarında "Eldəniz" və Türkiyə qaynaqlarında "İldeniz" yazılır və ondakı sağır n (ŋ) varlığı, onun mənalı bir söz olduğu aydındır.

Fars qaynaqlar isə, bir tərəfdən bu səslə tanış olmadıqları, digər tərəfdən də Ərəb əlifbasında bu həm də "g" hərifi ilə göstərildiyi üçün, onu yanlış olaraq "ildəgoz, " ildəguz" oxuyublar.

Başqa Farsca qaynaqlarda onun Qıpçaq türkü olduğu yazılsa da, hətta ən məşhur Fars lüğəti olan "Lügətnamə Dəhxuda" onu İldogoz ya İldugoz və İldigoz olaraq qeyd edibdir və ona mənə yerinə yalınz" Azərbaycanın Atabəylər sülaləsinin banisi" olaraq qeydə alıbdir²⁷.

لغت نامه

نمایش ۱ تا ۴ مورد از کل ۴ مورد.

#	مدخل	معنی
	ایلدگز	جستجو در معنی
۱	ایلدگز	[۱ ۱] [۱ ۱] اتابک اعظم شمس الدین (چلوس) ۳۱ هـ، فوت ۵۶۸ هـ، ق.) وی مؤسس سلسله اتابکان آذربایجان است. در آغاز غلامی بود از آن سلاطین مسعود سلجوقی و در دستگاه او تربیت و ترقی یافت تا به رتبه ...
۲	ایلدگزبان	[۱ ۱] [۱ ۱] رجوع به اتابکان آذربایجان و مراتب ایشان ج ۱ شود.

Bu hərfi başqa qeyr-türk qaynaqlarda da düzgün oxumamışlar.

ortress called Ch'are'k', manifested a grudge against Rawwadi. The was t went to Ildegiz (Eltkuz) who was lord of the city and district of Naxchawan t of its citizens, on Christmas eve, the day of the Epiphany of Our Lord. N

Və ya xod:

27

Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913-1936)

[Get access](#)

Ildegīz

(383 words)

, SHAMS AL-DĪN, Atabeg of Adharbaidjān, was originally a slave of the Saldjūk v.

Latin əlifbası və bu səsin yazıdan atılması

Azərbaycan Cümhuriyyəti və Türkiyədə hərflərin Latinə dəyişməsilə, yazı formasında daha qədimdən qalan Ərəbdən alma əlifba işlənməz oldu.

Latin əlifbası Türk dilindəki ş, (qalın i)ı, y, ğ, ç kimi hərflərlə tam uyğun gələ bilmədiyi üçün bu hərflər Türk əlifbasına ş, ı, ğ, ç şəklində daxil edilmişdi. Amma səğir n (n) üçün bir hərf seçilmədi və beləliklə səğir n (n), yeni əlifba da yox olan kimi, ədəbi dildən də yox edildi.

Noyabr 1928-ci ildə yeni Türk əlifbası Latin hərflərə döndü.

Qərənfil

Yarıq dodağından gətirilmiş

Bir qətrə alovdur bu qərənfil

Ruhum acısından bunu bildi

Düşdükcə vurulmuş kimi yer yer

Qızqın qoxusundan kəpənlər

Kunlum oña pərvanə kəsildi

Əhəməd Haşim (piyalə 1928)

قرنفیل

یارک دوداغندن گتیرلش

بر قطره علودر بو قرنفیل

روحم آجیسندن بونی بیلدی

دوشدکجه وورولش گپی یر یر،

قیزغین قوقوسندن کلبکلر،

گوکلم اوکا پروانه کسیلدی

احمد هاشم (پياله - 1928)

Osmanlı əlifbasında, son şəirlərindən biri.

Yuxarıdakı qərənfil şərinə Latın əlifbada daha səğir n (n)
yoxdur:

KARANFİL

Yarın dodağından gətirilmiş

Bir katre âlevdir bu karanfil,

Rûhum acısından bunu bildi!

Düşdükçə, vurulmuş gibi, yer-yer

Kızgın kokusonundan kelebekler,

Gönlüm ona pervâne kesildi...

Ahmet HAŞİM

Səğir n nın qaldırılması, əlbəttə ki tartışılmazdır olmamışdı. Ahmet Bican Ercilasun, əlifba inqilabında mesajından bir parçada səğir n ya bir hərf seçməyi gərəkli görür:

Hesab edirəm ki, transkripsiyada hı(x), nazal n və uzunluqları göstərmək kifayətdir. Çünki düşünürəm ki, əcdadlarımız heç vaxt əəblər kimi dat(ض), peltək ze(ذ) və se(ث) kimi hərləri tələffüz etməirlər. Buna görə heç vaxt s(ص), t(ط), g(ق), k(ك) və s. Ancaq k və g-dən sonra nazik bir sait və ya uzunluq varsa, k-nin altındakı g-yə bir nöqtə qoyuram. Əlbəttə ki, bu cümlə türk dilinə daxil

edilmiş söz deyil, ərəb və fars dilindədirsə, normal transkripsiyadan istifadə etməlidirlər. Və ya birbaşa ərəb hərfləri ilə yazmaq lazımdır. **Ancaq nazal n ilə mütləq xırıltılı h(x) bir şəkildə göstərməlidir.** Çünki əcdadlarımız bu səsləri müəyyən bir tarixə qədər istifadə etmişlər.²⁸..

Azərbaycan Cümhuriyyətində Ərəb əlifbasının islah olunması sahəsində ilk təşəbbüs 19-cu əsrin 60-ci illərində Mizra Fətəli Axundzadə tərəfindən irəli sürülmüş və sonradan bu ideya bir çox Azərbaycan ziyalıları tərəfindən dəstəklənmiş di. Lakin əlifba islahatı sahəsində ilk praktiki addımlar 1918-ci ilin may ayında Azərbaycanın müstəqilliyi əlan olan dan sonra atılmışdı.

Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının layihəsi 1919-cu il avqustun 20-dən sentyabrın 1-nə kimi Bakıda keçirilmiş Azərbaycan müəllimlərinin qurultayında təsdiq olunduqdan sonra parlamentin müzakirəsinə verilmişdir. Lakin Aprel işğalı (1920) milli hökumətə bu layihəni reallaşdırmağa imkan vermədi.

Azərbaycanda əlifba islahatını ölkədə hakimiyyəti zor gücünə ələ keçirmiş bolşeviklər reallaşdırdı. Azərbaycan MİK 4-cü sessiyasının 1928-ci il 11 oktyabr tarixli qərarı ilə respublika latın əlifbasına keçdi. Əlifba inqilabını başlıdan qanunun

---

²⁸ BALKANLARDA KÜLTÜREL DİPLOMASİNİN YOLU: YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİ/HARF İNKILÂBİ VE BALKANLAR/ S254 ULUSLARARASI TÜRK KÜLTÜRÜ VE DİLİ SEMPOZYUMU/27-29 EYLÜL 2018

qəbulu ilə Ərəb hərfləri ilə yaradılan Osmanlı əlifbası adlanan əlifbanın istifadəsi sona çatdı və Latın əlifbasına əsaslanan Türk əlifbası istifadə olunmağa başladı²⁹.

1926-cı ildə Bakıda türkologiya ilə bağlı ilk konferans keçirildi. İştirakçılar Latın qrafikalı əlifbanın dünyada bütün Azərbaycan Türk dilli insanların istifadə etməyinin qərarını aldılar. İki il sonra Türkiyədə Latın əlifbası Osmanlı (Ərəb) əlifbasının yerini aldı.

Azərbaycanda 1922-1933-cü illərdə tətbiq edilən Latın əlifbasının ilkin forması aşağıdakı şəkildə idi:

a, b, c, ç, d, e, ə, f, g, h, i, ı, j, k, l, m, n, **ŋ**, o, ø, p, q, o, r, s, t, u, v, x, y, z, ż.³⁰

Göründüyü kimi, səğir n üçün hərf var idi.

Azərbaycanda əlifba məsələsinin üçüncü mərhələsi Rus-Kiril hərflərinin qəbul edilməsi ilə başlayır.

Azərbaycan-Kiril əlifbası 1939-cu ildə təsdiq olunsada, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan (1922) sonra Kiril əlifbasının tətbiqi məsələsi tez-tez gündəliyə gətirilib.

---

²⁹https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycanın_əlifbası_islahatı

³⁰ <http://ataturk.Az/2019/08/05/əlifbamizin-kecdiyi-yol/> *Elçin İbrahimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Ancaq Latın əlifbası tərəfdarlarının çoxluğu Kiril əlifbasının 1920-ci illərdə qəbul edilməsinə mane olub.

Elə həmin il Moskvada (yeni əlifba) adlı bir komitə sovet ittifaqının bütün Türk dilli respublikalarında (Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan) istifadə ediləcək vahid əlifba hazırladı.

1939-cu ildə Latın əlifbası Kiril əlifbası ilə əvəz edildi. Rus dilinin tədrisi də bütün məktəblərdə məcburi hala gətirildi.³¹

Bu arada səğir n hərfi də əlifbadan yox edildi.

Güney də isə məşrutə inqilabından sonra İranda və özəlliklə Azərbaycan ədəbiyyatında gözlənilin inkişaf və tərəqqi görülməyib, Rza Pəhləvinin iş başına gəlməsi ilə, türkcə dil və ədəbiyyat duraqlamış və Türki nəşriyyatı da, məşrutə ilə bərabər tətıl olmuşdu. Pəhləvi dövründə, Türki yazmaq və mədrəsələrdə Türki danışmaq qadağan edilmiş, dil və fərhəng də istismar və təhmil-i siyasi qatı- qəliz- bir şəkildə tətbiq edilmişdi.

.....

Bu dövrdə Quzey Azərbaycanda və Türkiyədə əlifbanın dəyişməsi və iki Azərbaycan arasında çəkilən dəmir pərdənin nəticəsində İranda

---

³¹ Həmə

Türklər, bu iki qaynaqdan gələn əsərləri də oxuya bilməmişlər və yarım əsrdən çox idamə tapan bu acı dövrdə dil və ədəbiyyatımız inkişaf yerinə gerilmə və inhitat dövrəsi keçirmişdir.³²

Beləliklə Güneydə əlifba islahı 20 ilə qədər gec qaldı, həmdə Güneydəki şərtlər üzündən Latın əlifbaya keçilmədi və Ərəb əlifbasında tək cə "səğir n" yi əlifbadan silmək islahı oldu.

Latın əlifbası dünyadakı Türk dili üçün bəlkə də ən uyğun əlifba olsa da, Türk dilinə vurduğu ən böyük ziyanlardan biri də bu hərfi və bu hərfin səsini (gəniz n) məhv etməsidir. Avropalılar, bu "ng" hərfləri transkriptlərində varikən, Türkiyədəki əlifba inqilabında, amma onun "g" hərfi atıldı, burun keçidlərindən gələn sözlərdə normal bir "n" kimi oxunmağa başladı və adi "n" kimin yazıldı. Azərbaycan Cümhuriyyətində də belə olmuşdu və beləliklə, bu hərf daha Latın və sonra gələn Kiril əlifbalarındakı yazılarda yox oldu.

Beləliklə yazıda olmayan bir hərf get-gedə ədəbi dildə də qalmadı və məsəl üçün donquz sözü "donuz", qaranlıq sözü "qaranlıq, ingilti isə "inilti v s. oldu. Halbu ki xalq dilində hələ də "ng, nk və nq" şəklində davam edir.

Güney Azərbaycan Milli Hökuməti
dövrünün(1945-1946) yazılı dilində dialektal
xüsusiyyətlər yoxa çıxarıldı, lakin ümumilikdə

---

32 - آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش – دکتر جواد هیئت – تهران ۱۳۶۹ - ص. ۴۳۰-۴۳۱

(Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış – doktor cavad hey:ət –Təhran 1990- s. 430-431)

güney Azərbaycan Türk dilinin bəzi xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Bəzi düzəlişlərin həyata keçirilməsi ilə Ərəb əlifbası Türk dilinə görə dəyişdirildi. "Səğir n (η)" yerinə daha adı n işlənildi.³³

Milli Hökumətin hazırladığı 6-cı sinif dərslərində Saib Təbrizinin bir gəzəlindən :

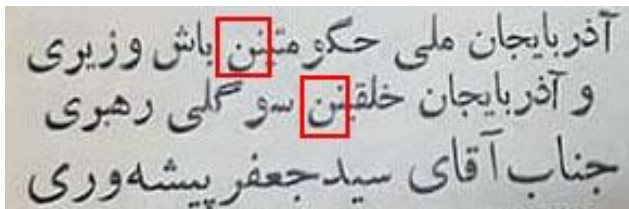
نه احتیاج که ساقی و نوره شراب سناه
که ، نوز پیاله سینی و نوردی آفتاب سناه .
شراب لعل ایچون تو که آبرو زینهار
که ، دمی لب لعلون و نریر شراب سناه .
قوروتما ترلی عذارین ایچهنده باده ناب
که ، گل کیمی یازاشیر چهره بر آب سناه .
شرابدان نه عجب اولماسان اگر سرخوش ،
بو دوزلی ابلریلن نئیله سین شراب سناه

Nə əhtyac kə saqı verə şərab sənə
Kə, öz pyaləsini verdi aftab sənə
Şərab ləl içun təkəmə abru zınhar
Kə, dəməbədəm ləb ləəlin verir şərab sənə
Qurutma tərli əzarın içində bade-i nab
Kə, gul kimi yaraşır çəhərə-i pərab sənə
Şərabdən nə əcəb ulmasan əgər sərxüş,

³³ <http://tebaren.org/fa/?p=80>

Bu duzlu l b lrl n ney l s n  arab s n 

Milli Hökumətin orqanı, Azərbaycan d rgisnd n:

 zrbaycan mill  Hökumətin bəs vəziri bəs vəziri
v   zrbaycan x lqinin sevgili rəhbəri
cənab  qay s d j cfer p s h v ri

Azərbaycan milli Hökumətinin bəs vəziri v  Azərbaycan
x lqinin sevgili rəhbəri...

Səs deyişməsi

Bu gün bilinən türk dilinin ilk yazılı Türk Runik (Orxun) sənədlərində bu samitin, müəyyən qrammatik şərtlər əsasında "g" ilə dəyişməsi çox zaman görünmüşdür.

Türk Runik əlifbalı yazılarında olan / η / / g / dəyişkənliyi həmçinin Manikey-buddist və ilk islam dövrü mətn nümunələrində də tapılmışdı.³⁴

Danışıq dilində isə səğir n (η) yox olmadı, yalnız azaldı. İndi dilimizdə, **donquz**, **ingilti**, **anqırmaq**, **qaranqlıq** və **yanqılmaq** kimi sözlər var amma ədəbi dildə, donuz, inilti, anırmaq, qaranlıq və yanılmaq şəklində yazılır və daha səğir n (η) yoxdur. Xalq arasında və yaxud bayatılarda və xalq mahnılarında öz şəkilini qorur. Örnək üçün "çingil" narın daş ya çakıl mənasında " bu qala daşlı qala çinqilli daşlı qala" xalq mahnısında görünür.

Səğir n (η) çeşidli yerlərdə şəkil dəyişdirərək bu gün bütün ləhcələrdə geniş istifadə olunur. Nümunə olaraq bir neçəsi ilə razı qalmalıyıq , yoxsa Türk ellərinin yaşadığı yaxın- uzaq yerlərdən, yüzlərcə nümunə tapılar.

-ñ- >- m- Dəyişməsi

ñ-> -n-> -m- mərhələlərin dən sonra ortaya çıxdı. -Ng- səsi bölündük dən sonra n ilə təmsil olunan sözlərdə görünür. Növbəti mərhələ n> m-nin dəyişməsidir. Nümunələrdə, dəyişən samitin yanındakı sait müntəzəm yuvarlaq sait olması

---

³⁴ .ESKİ TÜRKÇE METİNLERDE /η/ ~ /g/ DEĞİŞKENLİĞİ ÜZERİNE - Türkbilig, 2012/23: 69-82 Ferruh AĞCA

təsadüfi deyil. Bölgədə (Trabzon) komşu sözü qonşu olaraq təyin edilmişdi. İnkişafını tamamlamayan bu nümunə, səs dəyişikliyi arasında bir körpü rolunu oynayır. Buda dəyişikliyin istiqamətini göstərir.

Ğomşu (< ğonşu,³⁵ < koñşu), gömlek (< gönlek < göñlek), domuz (< donuz < doñuz)³⁶

Ahmet Bican Ercilasun : “/ŋ/ samiti Türk dilinin müxtəlif şivə və ləhcələrindəki dəyişikliklərin dərinədən araşdırılması şübhəsiz çox maraqlı nəticələr verəcəkdir (...)/ ŋ / samitinin tarixi inkişafı dövründə özünü qorumayan ləhcələrdə və şivələrdə / n / və ya / g /, / ğ /, / y / istiqamətində inkişaf etdiyini bilir (Ercilasun 2002: 119).

Yenə çağdaş ləhcələrdə ... onun / m / -ə çevrilməsi “sühük> sümük yokmük, könlek >gömlek>” nümunələrində də fonetiktir. Damaq / ŋ / yerini başqa damak səsi/ m / alır.³⁷

Ñ> g ya dəyişməsi digər ləhcələrdə danışığ və yazılı dildə mövcud olan bir ayrı səs dəyişikliyidir. Təbriz ləhcəsində bu səs

---

³⁵ - Tarixin ən qədim mənbəi: qunşı "qarşılıqlı və ya yaxında yaşayan şəxəs" uyğür (1000 ild əvvəl)" /

<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/komşu>

³⁶ Türkiye_Turkcesi_Agizlarinda_Devrik_Yap/S 212

³⁷ g'li DAMAK /ŋ/Sİ VE BUNUN ARDAHAN YERLİ ŞİVESİNDE ÇÖZÜLMESİ ÜZERİNE - Ümit Özgür DEMİRCİ

bir neçə nümunədə g-yə çevrilmişdir. Donquz> duğuz, köngül> kögül> köyül olubdur.

"ng" in "yi"ə dönməsi məsələ "təpəynən"(təpəngdən) "təpəndən" yerinə " əliynən " , " əlinglən " (əlinlə³⁸) Urmu çevrə kəndlərində yaygın şəkildə bu gün də var olan və "səğir n"nın, yerli ağızda işlək formasıdır.

Urmiyyənin Çonqaralı və ətraf kəndləri ağızında (ləhcəsində), gedirəng(gedirsən), gəlirəng (gəlırsən) sözlərində "g" yumşalaraq "y" gedirəny, " gəlirəny" şəklində deyilir. Başqa Türk məntəqələrdə də çeşidli şəkillərdə səğir n (η) əlifbada nişanəsiz olsa da, hələ danışıq dilimizdə var.

Bu kontekstdə türk dilinin həm tarixi, həm də müasir bölgələrində /g, m, n, v, y/ kimi samitlərə çevrilmiş /η/ samiti (Räsänen 1949; Çağatay 1954) Əski türkcədə öz ilkin formasını ümumiyyətlə qoruyub saxlasa da, türk runik yazılarında arabir saitlər arasında və ya sözlərin sonunda /g/ ilə növbələşmişdir(T. Tekin 1968: 92).³⁹

"g" səsinin "y" səsinə çevrilməsində, yuxarıda göstərilən kimi bəzi ağızlarda bu günün türkcəsində də var.

---

³⁸ İrəli assimilyasiya. birıncı səsin ikinci səsə təsiri nəticəsində yaranan assimilyasiyaya irəli (proqəressiv) assimilyasiya deyilir. İrəli assimilyasiyanın istıqamtı kökdən şəkılçiyə düğərü olur; məsələn: səndən – d → n = nən – sənnən sərinlik – n→l = nən – sərinnik

³⁹ ESKİ TÜRKÇE METİNLERDE /η/ ~ /g/ DEĞİŞKENLİĞİ ÜZERİNE / Ferruh AĞCA

Həmədan ləhcəsində "n" ilə bitən Fe'llər "y" ilə əvəz olunur. Məsələn, Zəncan xalqı alıran, gəlirən, Həmədan xalqı isə, alıray, gəlirəy deyir.

Şifahi dildə danışanlar sözlərin sadə formada tələffüz olunmasını istəyir. Buna görə dilin qaydalarına baxmayaraq, səslərin birləşməsinə və səs qurumuna görə, danışanlar sözü ifadə etmək üçün ən sürətli və asan yolu seçirlər.

Danışq dilinin yumuşanmaya meylini "səğir n (ŋ)"ya bənzər olan başqa dillərdən gəlmə, daxil kəlmələrdə də görmək olur. "səğir n (ŋ)"ya bənzər nq/ng/nk səsləri yox olmaya başlar. Örnək üçün rənglədim, "rəylədim" olur ya zəng çalındı, "zəy çalındı" ya qəşəng, "qəşəy"ə çevrilir.

Mənə və sənə sözlərinin Türkiyədə "bana" və "sana" olduqları, bu sözlərin "səğir n (ŋ)" ilə banqa və sanqa olduqları və sonradan "səğir n (ŋ)"nın, dəyişməsi ilə bağlıdır. Çünki qalın səslidən sonra gələn n, "səğir n (ŋ)" olar. Bu Bakı ağzında "n" səsini də düşürməklə maa və saa halinə gəlib çıxmışdır. Ma-a belə gəlirki... Yaxud sa-a demədim mi?

Bugün

Güney Azərbaycanda, Türk dilinə olan basqı və qadağalar Demokrat Milli Hökumətdən sonra daha da kəskin halda davam etdi.

Buna baxmayaraq , getdikcə, gənclər arasında başlayan kimlik duyğusu, yazılı ədəbiyyatın genişlənmə sində böyük etgi buraxdı.

Dilimizin artıq şifahi dilə çevrilməsinə mane yaradılan bir halda, əlbəttə ki ədəbi dilin yaranması illər boyu , məktəblərdə oxunmaması üçün, çətin oldu. Buna Azərbaycan və Türkiyə ilə fərqli əlifba olduğunu da artırırsaq, durumun nə qədər qorxulu olduğu aydınlaşar. Amma yeni nəsillər zamanı içində, və mediaların gəlişimə silə daha da geniş halda Azərbaycan Cümhuriyyəti və Türkiyə ədəbi dili ilə tanış olub və öz ana dillərində dəyərli yazılar yaratmışlar.

Bu gün Güneydə basqılara baxmayaraq, ildə yüzlərcə kitab və gündə minlərcə yazı internetdə, Azərbaycan ədəbi dilində, Ərəb əlifbasıyla yayımlanır.

İkinci Türk Dili Ortoqrafik Seminarı, Azərbaycan türkcəsinin Ərəb əlifbasında standartlar qurmaq üçün keçirilən bir seminar idi. Bu seminar 2007/09/05-08 da İranın Tehran şəhərində keçirilmişdi. Seminarın başkanı doktor Cəvad Heyə`t olmuşdur. Bu seminar keçirildikdən sonra ortografik seminarının aldığı qərarlar ünvanında qaydalar kitabça şəklində yayılmışdı. Bu seminarda "səğir n (ن)" dan heç söz getmir. Demək Güney ədəbi yazısında da, bu səsi göstərən hərf daha yoxdur.

Son zamanlarda ortağ türkcə yazı qaydalarına istəklə gündən-günə artır və ədəbi dilimizin ortağ Oğuz Türkcəsinə, yazıçılar tərəfindən yeni əlifbaya cəhd göstərilir.

Hazırda dünya türkoloqları ortağ Türk əlifbasında 34 hərfin olmasını təklif edirlər.

Bunu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Direktoru, Akademik Möhsin Nağısoylu deyib.

Onun sözlərinə görə, ortaq türk əlifbası bir dəfə də hazırlanaraq qəbul edilib. 1992-ci ildə Türkiyədə keçirilən tədbirdə Azərbaycanın Təhsil naziri Firudin Cəlilov tərəfindən hazırlanmış Latin qrafikalı əlifba bütün türkdilli dövlətlər üçün ortaq əlifba kimi qəbul olunub:

"Amma bu əlifba sonra tətbiq edilməyib. Həmin əlifbada ən çox Azərbaycan dilinin əlifbasındakı hərflər əsas götürülüb. Çünki Azərbaycan dilində 32 hərf var, digər türkdilli ölkələrdə isə hərflərin sayı azdır. Məsələn, Azərbaycan dilində olan "ə", "x" hərfi və səsi o biri əlifbalarda yoxdur. İndi isə əlifbanın 34 hərfdən ibarət olması təklif edilir. Orada da Qıpçaq qrupu dillərinin xüsusiyyəti nəzərə alınır. Əlifbada xüsusilə də "səğir n" hərfinin olması təklif edilir. Özbəklər də, türkmənlər də "nq" səsinə işləkdir, yəni onlar "məne" deyil, manqa deyirlər,

bu "n" nin üstündə dalğalı işarə qoyulur "ñ". Klassik mətnlərdə də bu hərf var".⁴⁰

YEDDİ DÖVLƏT – BİR MİLLƏT KONSEYİNİN TƏKLİF ETDİYİ ORTAQ TÜRK ALİFBASI HAZIRLAYAN: AZƏR HƏSRƏT, KONSEYİN BAŞQANI

Sıra	Azərbaycan	Qazaq	Qırğız	K.Kıbrıs	O'zbek	Türkiyə	Türkmen	Ortaq
1.	A a	A a	A a	A a	A a	A a	A a	A a
2.	B b	B b	B b	B b	B b	B b	B b	B b
3.	C c	C c	J j	C c	J j	C c	J j	C c
4.	Ç ç	Ç ç	Ç ç	Ç ç	Ch ch	Ç ç	Ç ç	Ç ç
5.	D d	D d	D d	D d	D d	D d	D d	D d
6.	E e	E e	E e	E e	E e	E e	E e	E e
7.	Ə ə	Ä ä			A a		Ä ä	Ä ä
8.	F f	F f	F f	F f	F f	F f	F f	F f
9.	G g	G g		G g	G g	G g	G g	G g
10.	G ğ	G ğ		G ğ	G ğ	G ğ		G ğ
11.	H h	H h		H h	H h	H h	H h	H h
12.	X x	X x	X x		X x			X x
13.	I ı	I ı	I ı	I ı	I ı	I ı	Y y	I ı
14.	İ i	İ i	İ i	İ i	İ i	İ i	İ i	İ i
15.	J j	J j		J j	J j	J j	Z z	J j
16.	K k	K k	K k	K k	K k	K k	K k	K k
17.	Q q	Q q	Q q		Q q			Q q
18.	L l	L l	L l	L l	L l	L l	L l	L l
19.	M m	M m	M m	M m	M m	M m	M m	M m
20.	N n	N n	N n	N n	N n	N n	N n	N n
21.		N ñ	N ñ		Ng ng		N ñ	N ñ
22.	O o	O o	O o	O o	O o	O o	O o	O o
23.	Ö ö	Ö ö	Ö ö	Ö ö	O' o'	Ö ö	Ö ö	Ö ö
24.	P p	P p	P p	P p	P p	P p	P p	P p
25.	R r	R r	R r	R r	R r	R r	R r	R r
26.	S s	S s	S s	S s	S s	S s	S s	S s
27.	Ş ş							S s
28.								

Elçin İbrahimov, "Türk xalqlarının ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili" adlı sanballı əsərində, Qıpçaq qrupu türk dillərinin hamısında, latın əlifbaya geçdiklərində səğir n üçün/ñ/ ya /ŋ/ şəkildə mövcudluğun göstərir.

⁴⁰ <https://az.trend.az/azerbaijan/society/3140163.htm>

Qaynaqlar:

1. Erciyes universiteti /sosyal bilimler enstitüsü, Türkçede nazal n (sagır kef) / hülya nazif
2. Afad qurbanov. Müasir azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cildə). Bakı, 2019. 464 səh.
3. Elçin İbrahimov/TÜRK XALQLARININ ORTAQ ƏLİFBƏ, İMLA VƏ ÜNSİYYƏT DİLİ
4. ESKİ TÜRKÇE METİNLERDE /N/ /G/ DEĞİŞKENLİĞİ ÜZERİNE /Ferruh AĞCA
5. Türkiye Türkcesi Ağızlarında Devrik Yapı
6. آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش – دکتر جواد هیئت – تهران ۱۳۶۹ - ص. ۴۳.
7. <http://tebaren.org/fa/?p=80>

8. <https://eksisozluk.com/entry/11479986>
9. [.http://wikifeqh.ir/خط_در_زبان_های_ترکی_#خطاویغوری](http://wikifeqh.ir/خط_در_زبان_های_ترکی_#خطاویغوری)
10. CAHAN AĞAMGROV/ESKİ AZƏRBAYCAN YAZISI/Gəncə Dövlət Universiteti
11. Türk Halkları ve Dilleri: 2/HALAÇLAR VE HALAÇÇA/MEHMET ÖLMEZ
12. g'li DAMAK /ŋ'si VE BUNUN ARDAHAN YERLİ ŞİVESİNDE ÇÖZÜLMESİ ÜZERİNE/Ümit Özgür DEMİRCİ
13. KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ/TÜRKİYE TÜRKÇESİNE ÇEVİRİSİ VE ORJİNAL METİNİ/ERCAN AYRIÇ
14. əlyazmalar İnstitutu/Azərbaycanda erkən əlifbalar/Doktor Fərid ələkbərov
15. XII. ULUSLARARASI BÜYÜK TÜRK DİLİ KURULTAYI BİLDİRİLERİ KİTABI (İhsan Doğramacı'ya Armağan), 25-28 Eylül 2017, Bükreş – Romanya